

Юрій Мацієвський

Національний університет «Острозька академія», Україна

Рух по колу чи вихід з пастки?¹

Майже два роки, що минули від Революції гідності, достатній час, щоб поставити кілька очевидних питань: чи змінився режим, чи є вихід з інституційної пастки, куди Україна потрапила ще в середині 90-тих рр., і як розуміти процеси, пришвидшені Революцією гідності? Відповіді на ці питання окреслять перспективи України на найближчі роки.

Політичним режимом у цьому дослідженні буду називати сукупність формальних і неформальних правил, що регулюють поведінку політичних гравців. Звідси, режим змінюється тоді, коли а) з'являються нові гравці, які б) визнають нові правила гри. Режим, звісно, не змінюється за одну ніч. Ознаками зміни режиму в напрямку демократії є збільшення конкуренції (під час виборів), зростання демократичної участі (під час і між виборами), посилення горизонтальної та вертикальної відповідальності (accountability) і зміцнення верховенства права. У випадку України це означає відмову еліт від звичних практик (неформальних угод, корупції, клієнтелізму) і згода «грати за правилами». Тепер поглянемо, чи виявляються ці ознаки після зміни влади і якою мірою.

Формальні інститути та неформальні практики після зміни влади

Після розколу фракції Партії регіонів у парламенті (18-21.02.2014) і втечі Віктора Януковича з країни у Верховній Раді сформувалася нова більшість. Ця більшість прийняла кілька постанов, серед яких постанову про відновлення дії Конституції України у редакції 2004 р.² Формально Україна повернулася до прем'єр-президентської моделі правління, а фактично – до моделі конкуруючих клієнтелістських пірамід³, які вона мала у постпомаранчевий період. Після

¹ Цей текст є зміненою версією післямови до монографії Юрій Мацієвський, *У пастці гібридності: згага трансформації політичного режиму в Україні*, Книги – XXI, Чернівці 2015.

² *Про відновлення дії окремих положень Конституції України: Закон України від 21.02.2014 р.*, http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/742-18_inf_z_10_07_2015.

³ Див. Н. Hale, *Patronal Politics: Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge 2014.

падіння В. Януковича вбудована у Партію регіонів одноосібна клієнтелістська мережа розсипалася, однак клієнтелізм як принцип взаємодії еліт (поряд з непотизмом і корупцією) нікуди не зник. У період між 21.02.2014 і 25.05.2014 (від втечі В. Януковича з країни до позачергових виборів президента) влада в Україні опинилася в руках однієї політичної сили – «ВО Батьківщина», хоча вплив на прийняття рішень також здійснювали лідери вчорашньої опозиції (О. Тягнибок, В. Кличко), олігархи і навіть представники старої влади. Обраний 22.02.2014 на посаду голови ВР Олександр Турчинов поєднував також обов'язки президента України та Верховного головнокомандувача. З призначенням на посаду прем'єр-міністра А. Яценюка (27.02.2014) і формуванням нового уряду, вирішальний вплив на прийняття рішень в країні отримав дуумвірат Турчинов–Яценюк.

Призначення на ключові державні посади відбувалися за квотами трьох політичних сил: «ВО Батьківщини», «ВО Свободи» та УДАРу, які виставляли себе опонентами В. Януковича, але фактично були посередниками між владою і Майданом. Хоча УДАР офіційно не брав участі у формуванні уряду, журналіст Сергій Лещенко написав про це так: «Портфелі ділять лідери трьох сил, а також Мартиненко з Іванчуком від «Батьківщини», Кривецький від «Свободи» і ... Ковальчук від УДАРу-. При цьому посади роздають за квотним принципом, який не оголошений нікому в державі»⁴. Посилаючись на публікацію в австрійській газеті, С. Лещенко оприлюднив факт двох таємних зустрічей П. Порошенка, В. Кличка і В. Ковальчука з С. Львовичіним та Д. Фірташем у Відні. Результатом цих зустрічей стала відмова В. Кличка від участі у президентській кампанії на користь П. Порошенка, фактичне поглинання малопомітною президентською партією («Солідарність») добре структурованої партії В. Кличка і підтримка Д. Фірташем П. Порошенка на президентських виборах. Згодом усі троє визнали факт зустрічі, хоча П. Порошенко заперечував будь-яку підтримку, надану йому затриманим в Австрії олігархом. Однак сам Фірташ на слуханнях у суді Відня заявив: «Можу сказати, що ми добилися, чого хотіли. Порошенко став президентом, Кличко – мером»⁵. Виконання «віденських угод» виявилось уже після президентських виборів. Так, за квотою УДАРу були призначені заступники міністра юстиції, голови СБУ, служби зовнішньої розвідки, міграційної служби, а також голови щонайменше п'яти державних адміністрацій (Київської, Чернівецької, Черкаської, Хмельницької та Запорізької)⁶.

Відразу після зміни влади більшість посад у центрі й регіонах були розділені між «ВО Батьківщина» та «ВО Свобода». У першому уряді А. Яценюка «ВО Батьківщина» отримала портфелі першого віце-прем'єра, п'яти міністрів, а також

⁴ С. Лещенко, *Порошенко – Кличко. Віденський альянс під патронатом Фірташа*, <http://www.pravda.com.ua/articles/2014/04/2/7021142/>, inf. z 17.07.2015.

⁵ *Фірташ відмовився розкрити суду деталі зустрічі з Порошенком і Кличком*, <http://www.theinsider.ua/politics/5542364961b1d/>, inf. z 17.07.2015.

⁶ *Ibidem*.

посади семи голів обласних державних адміністрацій. «ВО Свобода» отримала посади віце-прем'єр-міністра, трьох міністрів, генерального прокурора, голови Державного агентства земельних ресурсів⁷ та шести голів ОДА.

У кінці серпня 2014 р. з «ВО Батьківщина» вийшла впливова група політиків на чолі з А. Яценюком і О. Турчиновим. Суперечності з приводу лідерства, що вилилися на поверхню після звільнення Ю. Тимошенко з ув'язнення, скінчилися розколом, яким більше скористалися лідери новоствореного «Народного фронту». Так, на позачергових парламентських виборах «Народний фронт» здобув 82 місця, а «ВО Батьківщина» лише 19 місць (втратила 93).

Кількість гравців, що брали участь у формуванні другого уряду А. Яценюка, збільшилася, хоча принцип призначень залишився той самий. Цікаво, що сам прем'єр, презентуючи склад нового уряду в парламенті, запропонував «вносити пропозиції щодо політично відповідального уряду, а не того, що був поділений за принципом квот»⁸. Із заяв окремих політиків і журналістів ми дізналися, що за квотою «ВО Батьківщина» були призначені міністри екології (Ігор Шевченко)⁹ та молоді і спорту (Ігор Жданов), за квотою Радикальної партії віце-прем'єр Валерій Вощевський, за квотою «Самопоміч» міністром аграрної політики став Олексій Павленко. Якщо в першому «постмайданному» уряді 16 з 20 міністрів були позапартійними, то у другому лише 10 з 19, з яких троє стали громадянами України напередодні своїх призначень. Таким чином, «квота Майдану» фактично була ліквідована новими учасниками «торгів».

У порівнянні з попередніми, обидва уряди Яценюка дійсно виглядають молодше (середній вік 38 р.) і професійніше (лише двоє міністрів у другому уряді не розмовляють англійською). Проте спосіб формування уряду свідчить, що «правила гри» в українській політиці змінюються дуже повільно. Квотний принцип призначень на посади, який був використаний ще у 2002 р. при формуванні першого уряду В. Януковича, і досі регулює взаємодію еліт. Квотний принцип є протилежністю до конкурсного (меритократичного) заповнення вакансій, що сприяє оновленню еліти. Логіка квот, навпаки, працює на обмеження доступу до джерел ренти, які відкривають державні посади. Учасники «торгів» змушені «ділитися» посадами, але квоти дозволяють дотримуватися паритету між ними і не допускають проникнення «чужих» до державних посад. Так квотний розподіл забезпечує баланс у «системі конкуруючих пірамід». Квотний принцип не працює у відкритій, конкурентній системі, а також і в «системі одноосібної влади», за якої контроль над усіма призначеннями перебуває в руках одного патрона чи групи.

⁷ Заступник Льоні-Космоса одержав посаду по квоті «Свободи», <http://www.pravda.com.ua/news/2014/04/9/7021918/>, inf. z 17.07.2015.

⁸ Рада проголосувала новий кабмін, <http://www.pravda.com.ua/news/2014/12/2/7046214/>, inf. z 17.07.2015.

⁹ О. Аронець, Квоти Яценюка і Ко. Оголосить весь список, будь ласка, <http://vysnovky.com/blogs/2037-kvoti-yacenyuka>, inf. z 17.07.2015.

Клієнтелізм у системі «конкуруючих пірамід»

Після вступу на посаду президента Петро Порошенко почав будувати власну мережу, розхитуючи дуумвірат Турчинова–Яценюка. Клієнтелізм у формі лояльності-фаворитизму залишився вагомим чинником призначень на державні посади. Так, протягом року президент звільнив 22 з 24 голів обласних державних адміністрацій, призначених О. Турчиновим¹⁰. Главою Адміністрації Президента став давній партнер П. Порошенка зі сфери медіа-бізнесу Борис Ложкін¹¹, його першим заступником – Геннадій Зубко, керівник виборчого штабу П. Порошенка у Житомирі, який до цього тимчасово виконував обов'язки керівника Державного управління справами. 3 липня по грудень 2014 р. ще одним заступником Б. Ложкіна був мільярдер Юрій Косюк, який дотепер є позаштатним радником президента. Відновивши посаду першого помічника президента, П. Порошенко призначив туди Юрія Оніщенка, який працював з ним, коли П. Порошенко очолював МЗС¹². З обранням П. Порошенка президентом експерти та журналісти заговорили про прихід «Вінницького клану» у столицю¹³. Так, головою ВР став колишній мер Вінниці Володимир Гройсман, першим заступником голови Апарату ВР – Володимир Слишинський, головою Державного управління справами Сергій Березенко, першим заступником міністра регіонального розвитку – Володимир Кістіон. Провалом клієнтелістської кадрової політики П. Порошенка спостерігачі назвали призначення В. Гелетея міністром оборони і В. Гонtareвої головою Нацбанку¹⁴. **Чи відбулася зміна еліт?**

Особливість України в тому, що ні в 1991 р., ні у 2005 р. кількісні зміни у складі політичного класу не призводили до його якісної трансформації – перетворення в національну еліту. Що ж трапилось цього разу? Очевидно, що революція призводить до зміни людей при владі. Політична революція 2014 р. тут не є винятком. Але що означає ця зміна? Якщо за критерій оновлення еліт взяти відсоток тих, хто у своїй діяльності переслідує суспільні, а не приватні (партійні)

¹⁰ Станом на липень 2015 р. на своїх посадах залишилися тільки Володимир Шандра (у Київській ОДА) і Юрій Ткаченко (у Черкаській ОДА). Обое в минулому були членами НСНУ і, ймовірно, пов'язані з В. Ющенком – кумом П. Порошенка.

¹¹ *Чому Борис Ложкін став правою рукою президента*, <http://www.theinsider.ua/politics/53982c3033069/>, inf. z 18.07.2015.

¹² *Порошенко призначив дипломата Юрія Оніщенка своїм першим помічником, відновивши посаду в АП*, http://dt.ua/POLITICS/poroshenko-priznachiv-diplomata-yuriya-onischenka-svoyim-pershim-pomichnikom-vidnovivshi-posadu-v-ap-144842_.html, inf. z 18.07.2015.

¹³ *Вінницький клан на Печерських пагорбах. Кого привів до влади Президент України*, <http://www.slovaidilo.ua/2015/05/27/infografika/polityka/vinnyczkyj-klan-na-pecherskyx-pahorbax.-koho-pryviv-do-vlady-prezydent-ukrayiny>, inf. z 18.07.2015.

¹⁴ *Сто днів Порошенко – военные неудачи на Востоке и популярность на Западе*, <http://rian.com.ua/politics/20140913/357052745.html>, inf. z 18.07.2015.

інтереси, тобто є носієм нових цінностей, то оновлення відбулося лише у меншості депутатського корпусу¹⁵, уряді й керівництві виконавчої гілки влади¹⁶.

Партія регіонів формально усунута від влади, але 29 її колишніх членів потрапило до парламенту під прапором «Опозиційного блоку» (фракція «Опозиційного блоку» в парламенті має 42 депутати). Новим президентом став один із засновників Партії регіонів, мільярдер¹⁷, який є далеко не новою людиною у системі. Так само не новими в системі є О. Турчинов, А. Яценюк, значна частина заступників міністрів та урядовці вищої ланки управління.

Погоджуючись на дострокові парламентські вибори, П. Порошенко, з одного боку, прагнув закінчити процес оновлення влади, а з іншого – створити «свою» коаліцію і уряд. У випадку формування керованої коаліції і уряду, новий президент отримував інструмент для повернення в дію Конституції 1996 року, що давала розширені повноваження¹⁸. Обидві мети президента не були задоволені повною мірою. Хоч і альянс з УДАРом дозволив «Блоку Петра Порошенка» отримати більше місць у парламенті, ніж його конкуренти, перемога «Народного фронту» у пропорційній частині позбавила П. Порошенка ролі ключового гравця у формуванні коаліції. Сам парламент за різними даними оновився від 56%¹⁹ до 67%²⁰, але до Ради пройшли 64 депутати, що голосували за «закони про диктатуру» і ще 37 фігурантів журналістських розслідувань.

¹⁵ Точних даних про якісне оновлення еліт у цих гілках влади, на жаль, немає. Аналіз голосувань у ВР за найбільш дискусійні законопроекти – 2217а (про децентралізацію), 1558-1 (про валютні кредити) і 2831-3 (про місцеві вибори) показують, що кількість депутатів, які голосували проти, утримались чи не голосували за ці законопроекти коливається між 45 та 67 депутатами, що становить 10-15% від складу парламенту. Проте на відміну від 2005 р., присутність навіть 10% нових людей у різних гілках влади створює шанс для повернення країни на шлях сталого розвитку.

¹⁶ Vox Ukraine у своєму відео «Час змінитися» вказує, що оновлення держслужбовців охопило 100% очільників, 84% заступників і 77% керівників департаментів (проте не вказує де саме). Див. *Час змінитися* – Vox Ukraine. Yes video, youtube, https://www.youtube.com/watch?v=bA0vnOtRf4&feature=youtu.be&ct=t%28VoxUkraine_NewsLetter_1910_5_2015%29, inf. z 4.10.2015.

¹⁷ Так, статки П. Порошенка у 2014 р. зросли у сім разів. Див. *Порошенко за рік заробив 368 мільйонів – доходи зросли в 7разів*, <http://www.pravda.com.ua/news/2015/04/7/7064018/>, inf. z 18.07.2015.

¹⁸ Юлія Мостова ще у вересні 2014 р. написала, що деякі судді Конституційного суду повідомили її редакцію про зондування уповноваженими представниками президента можливості скасування чинної Конституції (2004 року) і відновлення Конституції 1996 року. Див. Юлія Мостова. *Пролітаючи над гніздом фенікса*, http://gazeta.dt.ua/internal/prolitayuchi-nad-gnizdom-feniksa-_html, inf. z 19.07.2015.

¹⁹ Такі цифри наводила ГО «Чесно». Див. *Українці оновили Раду на 56%*, <http://www.pravda.com.ua/news/2014/10/31/7042837/>, inf. z 19.07.2015.

²⁰ *Як оновлювався склад Верховної Ради України від скликання до скликання*, <http://www.slovovidilo.ua/articles/5767/2014-11-17/kak-obnovlyalsya-sostav-verhovnoj-rady-ukrainy-ot-sozyva-do-sozyva.html>, inf. z 19.09.2015.

Попередній парламент мав сім «сімейних кланів», що склалися з родичів та «клієнтів» кількох бізнес-груп, на чолі з «Сім'єю» В. Януковича. Принаймні 55 депутатів колишнього парламенту (12% парламенту) мали родичів у Раді або в органах виконавчої влади. На жаль, новий парламент не очистився від непотизму, корупції та клієнтелістських зв'язків. Так, Олексій Порошенко, Ірина Луценко, не кажучи про клан В. Балого, потрапили до парламенту завдяки родинним зв'язкам. А новий прем'єр і президент, як у своєму інтерв'ю для німецького журналу *Der Spiegel* заявив засновник інвестиційного банку *Dragon Capital* в Україні Томас Фіала, продавали місця у списку своїх партій за 3-10 млн. доларів²¹.

Глибоке «очищення» парламенту було заблоковане самими депутатами, які зберегли змішану систему проведення виборів. Новий закон про місцеві вибори Рада прийняла лише в липні 2015 р., але й той був скопійований з російського зразка, що створював ілюзію альтернативного голосування²².

Попри наявність у коаліції конституційної більшості, ефективність роботи парламенту залишається низькою. Основна лінія протистояння в новому парламенті пролягає не між проросійськими та прозахідними силами, а між про- та анти-реформаторами. Останні, як не дивно, становлять досить впливову групу, розсіяну між усіма фракціями. Відсутність на засіданнях і не голосування стали новими формами саботажу в парламенті. Так, громадська мережа «Опора» виявила, що показник відсутності і не голосувань у кожній фракції становить від 28% у «Народному Фронті» до майже 90% в «Опозиційному блоці». Результатом стало те, що за півроку діяльності нового парламенту з майже трьох тисяч зареєстрованих законопроектів лише 451 (13%) став законом²³.

У парламенті існує прореформістське ядро²⁴, але його діяльність ускладнена орієнтацією частини депутатів на президента, а іншої частини на прем'єра, відвертим чи прихованим саботажем частини депутатів²⁵ і впливом олігархів на

²¹ Порошенко та Яценюк продавали місця в парламенті, – *Der Spiegel*, http://24tv.ua/news/showNews.do?poroshenko_ta_yatsenyuk_prodavali_mistsya_v_parlamentii_der_zpiegel&objektId=605854&tag=ukrayina, inf. z 20.07.2015.

²² О. Айвазовська, *Обирати по-справжньому*, <http://gazeta.dt.ua/internal/obirati-po-spravzhnomu-.html>, inf. z 20.07.2015.

²³ Звіт Опори. *Верховна Рада України: півріччя діяльності*, <http://opora.ua/news/7678-zvit-opory-verhovna-rada-ukrajiny-pivrichchja-dijalnosti>, inf.z 20.07.2015.

²⁴ *Звіт Vox Ukraine Про Голосування у Верховній Раді. Справжня Коаліція: Чи є «Самопоміч» Дисидентом?*, <http://voxukraine.org/2015/04/15/yak-vygliadae-koaliciya/>, inf. z 20.07.2015.

²⁵ У публікації *Vox Ukraine* стверджується, що закон про реструктуризацію валютних кредитів не був би схвалений, якби частина опозиції, яка голосує врозріз з коаліцією, його не підтримала. Проте автори дослідження не додають того, що сам факт результативного голосування за суперечливий законопроект свідчить про популістську орієнтацію більшості членів парламенту. Див. Тимофій Милованов, Дмитро Остапчук, *Закон 1558-1 Був Прийнятий Опозицією*, <http://voxukraine.org/2015/07/08/law-1558-1-was-passed-by-the-opposition-ukr/>, inf.z 21.07.2015.

прийняття рішень. Вплив останніх хоч і зменшився у порівнянні з попереднім скликанням парламенту, але нікуди не зник²⁶.

Таким чином, в цілому вільні вибори президента та парламенту легітимізували постреволюційну зміну влади, але глибоке оновлення влади було загальмоване змішаною системою проведення виборів, впливом олігархів, клієнтелізмом та квотним принципом призначень на державні посади. Доповнені корупцією і неформальними угодами, ці практики є головними перешкодами повернення України на шлях сталого розвитку.

Вивчаючи політичні зміни, варто мати на увазі, що зміна самих лише людей при владі не свідчить про зміну режиму. Достатньою умовою зміни режиму є визнання акторами нових правил. Правила, як і режим, не змінюються за одну ніч. Але ні президент, ні уряд, ані більшість депутатів парламенту не відмовилися від старих правил і практик. Так, легкість ведення бізнесу дещо покращилася у порівнянні з минулим і попередніми роками²⁷, проте індекс економічної свободи погіршився²⁸. Системна корупція змінилася хаотичною, але залишається на тому ж рівні²⁹ чи навіть зростає³⁰. Дотримання прав і свобод громадян навіть на материковій частині країни залишається проблемним, а нова влада «часто нехтує принципом верховенства права, [...] керуючись політичною доцільністю»³¹. Центр соціальних і трудових досліджень, який здійснює моніторинг протестів з 2009 р., виявив, що з квітня по червень 2015 р. на кожні сто протестів відбулося 57 негативних реакцій влади. «Порівняння з попередніми роками вказує на збільшення частоти репресій у порівнянні з часом правління Януковича навіть для ненасильницьких протестів, а також на згортання позитивних тенденцій кінця 2014 року», відзначають експерти Центру. Влітку 2015 р. негативна реакція на протести була вдвічі більша, ніж під час Майдану³². За показником індексу верховенства права (вимірюється від 0 до 1) у 2015 р. Україна виявилася на

²⁶ W. Konończuk, *Oligarchs After the Maidan: the Old System in a 'New' Ukraine*, <http://www.osw.waw.pl/en/publikacje/osw-commentary/2015-02-16/oligarchs-after-maidan-old-system-a-new-ukraine>, inf. z 21.07.2015.

²⁷ *Doing Business. Ukraine*, <http://www.doingbusiness.org/data/exploreconomies/ukraine>, inf. z 21.07.2015.

²⁸ У 2015 р. Україна опустилася на 162 місце зі 186 країн і опинилася на останньому місці з 43 країн Європи. Погіршення було зафіксоване у 8 з 10 економічних свобод, особливо відчутно у правах власності, державних видатках та свободі інвестицій. Див. *2015 Index of Economic Freedom. Ukraine*, <http://www.heritage.org/index/country/ukraine>, inf. z 21.07.2015.

²⁹ *І через рік після майдану Україна лишається найкорумпованішою країною Європи*, <http://ti-ukraine.org/corruption-perceptions-index-2014/press-release.html>, inf. z 21.07.2015.

³⁰ *Український бізнес заявляє, що корупція в державних органах і в 2015-му залишається незмінною*, <http://ti-ukraine.org/news/oficial/5206.html>, inf. z 21.07.2015.

³¹ *Права людини в Україні в березні–листопаді 2014 р.: основні тенденції*, <http://www.khpg.org/index.php?id=1432190190>, inf. z 21.07.2015.

³² *Яка ймовірність, що ви зазнаєте репресій?*, <http://cslr.org.ua/yaka-ymovirnist-shho-vi-zaznayete-represiy/>, inf. z 22.07.2015.

70 місці зі 102 країн з показником 0.48³³. Хоча показник демократизації Freedom House дещо покращився у порівнянні з 2014 р. (з 4.93 до 4.74), але він гірший від того, який Україна отримала через рік після «Помаранчевої революції» (4.21).

Тим часом, довіра до ключових державних інститутів падає, але зростає до армії³⁴. Стрімке падіння довіри до Президента³⁵, парламенту³⁶ й уряду³⁷ не є звичним поствиборчим трендом. Високі очікування українців швидко змінилися невдоволенням від різкого підвищення цін, беззаконня та корупції. Розрив між владою і суспільством протягом двох років після Революції Гідності так і не був подоланий. Відповіддю суспільства на таку «політичну амнезію» влади може стати нова масова мобілізація. Перезавантаження системи в цих умовах може знову не відбутися.

Щоб виразніше поглянути, чи змінюється режим, скористаємось переліком індикаторів зміни режиму, розроблених британським think-tank *Policy Exchange*³⁸.

Колишнє керівництво відсторонено?	Так
Підтримуючі структури (бюрократія) реформовані?	Частково, на рівні вищої ланки
Наслідки існування колишнього режиму усунені?	Частково, на рівні людей, але не на рівні практик
Створена нова структура еліт?	Кількісне оновлення парламенту (від 56% до 67%) не переросло у якісні зміни. Парламентська еліта залишається фрагментованою.
Економічна влада розосереджена?	Практично ні

³³ *Rule of Law Index, 2015*, <http://data.worldjusticeproject.org/>, inf. z 22.07.2015.

³⁴ У весняному (2015 р.) опитуванні Pew Research Center 72% опитаних в Україні визнали, що армія здійснює позитивний вплив на ситуацію в країні. Див. Katie Simmons, Bruce Stokes, Jacob Poushter, *Ukrainian Public Opinion: Dissatisfied with Current Conditions, Looking for an End to the Crisis*, <http://www.pewglobal.org/2015/06/10/3-ukrainian-public-opinion-dissatisfied-with-current-conditions-looking-for-an-end-to-the-crisis/>, inf. z 22.07.2015.

³⁵ Довіра до президента впала з 54,7% на час президентських виборів 2014 р. до 12,6% на березень 2015 р. Див. *Соціологічне опитування: Чи підтримуєте Ви діяльність Президента України? (динаміка, 2000-2015 р.)*, http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=67, inf. z 22.07.2015.

³⁶ Довіра до новообраного парламенту станом на грудень 2014 р. була 4,4%, а в березні 2015 р. знизилася до 3,9%. Вказаний відсоток стосується варіанту «повністю підтримую». Див. *Соціологічне опитування: Чи підтримуєте Ви діяльність Верховної Ради України? (динаміка, 2000-2015)*, http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=68, inf. z 22.07.2015.

³⁷ Довіра до уряду з 5,1 % станом на грудень 2014 р. знизилася до 4,5 % у березні 2015 р. Див. *Соціологічне опитування: Чи підтримуєте Ви діяльність Уряду України? (динаміка, 2000-2015)*, http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=75, inf. z 22.07.2015.

³⁸ R. Gough, *Regime Change: It's Been Done Before*, <http://www.policyexchange.org.uk/images/libimages/157.pdf>, inf. z 22.07.2015.

Громадянське суспільство зміцніло?	Суттєво ні ³⁹
Політична система змінилася?	Формально, але старі проблеми залишилися
Загальна оцінка	Чергова зміна людей при владі не призвела до формування демократичних правил гри

Отже, відповідь на перше питання негативна. Попри більші, у порівнянні з 2005 р., зміни у частині гравців (в уряді і парламенті), неформальні інститути зберігають свій вплив. Повернення до конституції у редакції 2004 р. сприятиме більшій конкуренції серед еліт, але збереження старого операційного коду взаємодії між ними залишає інституційне ядро режиму без змін.

Цей висновок може здатися надто категоричним для тих, хто схильний оцінювати режим за стилем президентства, взаємодії еліт з масами чи впливом соціокультурних факторів. У цій роботі увага зосереджена на інститутах і акторах – двох складових, які були взяті за основу операціоналізації поняття режиму. Такі чинники як цінності/політична культура, громадянське суспільство чи економічний розвиток звісно впливають на успіх чи невдачу демократизації, але вони не визначають суті режиму. Так само стиль здійснення влади ключовим гравцем відрізняє одне президентство від іншого, але його не слід змішувати з типом режиму. За стилем президентство Леоніда Кравчука відрізнялося від президентства Леоніда Кучми, так само як президентство Віктора Януковича відрізнялося від усіх його попередників. Американський політолог Г. Хейл показав, що система одноосібної влади (single pyramid system) веде до зменшення конкуренції і більшої закритості режиму, тоді як система розділеної виконавчої влади (divided executive) веде до збільшення змагальності (competing pyramid system) і більшої відкритості режиму⁴⁰. Кравчук, Ющенко і навіть Кучма не змогли вибудувати одноосібну піраміду влади, але Янукович зміг, проте йому не вдалося її втримати. Звідси можливе помилкове уявлення про різні типи режимів, що мали місце в Україні, хоча з середини дев'яностих років ХХ століття і дотепер режим в Україні залишається гібридним.

Чи може Україна вислизнути з інституційної пастки?

Якщо протягом майже двох років після революційної зміни влади країна й далі залишається у пастці неефективних інститутів, то чи є з неї вихід? Чи достатнім для цього є незначне оновлення еліти? Вважається, що зміна траєкторії руху може настати внаслідок еволюційних змін (сталого економічного зростання та

³⁹ Стрімке економічне падіння веде до звуження середнього класу – основи громадянського суспільства, а законодавчі обмеження діяльності волонтерських організацій – до виснаження соціальної активності громадян.

⁴⁰ Н. Hale, *Patronal Politics: Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective*, p. 480–481.

збільшення довіри у суспільстві)⁴¹ або ж в результаті сильного внутрішнього чи зовнішнього шоку, коли правлячі групи опиняються перед загрозою втрати ренти чи навіть фізичного існування. Автори теорії «системної уразливості» (*systemic vulnerability*) стверджують, що поява «держави розвитку» (*developmental state*) можлива лише тоді, коли еліти опиняються в ситуації потрійної загрози: 1) імовірності некерованого масового протесту на фоні погіршення умов життя населення; 2) зростаючої потреби в іноземній валюті та військовому оснащенні в умовах національної небезпеки; 3) жорстких бюджетних обмежень, що зумовлені недостатністю легких джерел отримання доходу⁴². Якщо еліти не відчують одночасної загрози з трьох боків, вони знаходять спосіб, щоб залишитися при владі без суттєвого оновлення інститутів.

Теорія була розроблена для країн Південно-Східної Азії, проте вона має сенс і для пострадянських країн. Зокрема, теорія добре пояснює причини відсутності реформ в Україні. Українські еліти протягом усього періоду незалежності залишаються фрагментовані, тобто зберігають певний ступінь автономії від президента, але й не мають спільних цінностей, що заважає об'єднатися задля проведення реформ. З іншого боку, відсутність зовнішньої загрози і дешеві енергоносії дозволяють елітам без жодних інноваційних змін отримувати ренту і залишатися при владі.

Революція, російська агресія, втрата частини території та глибоке економічне падіння свідчать, що з кінця 2013 р. і дотепер усі три умови «системної уразливості» в Україні присутні. Українські еліти, як і все суспільство, постали перед екзистенційним викликом. Досвід Південно-Азійських (Південної Кореї, Тайваню, Сінгапуру) чи Прибалтійських країн, а тим більше Грузії каже, що в подібних ситуаціях еліти повинні почати системні реформи. В Україні анонсована амбітна програма реформ. Питання, однак, полягає в тому, чи матимуть вони системний характер і чи будуть доведені до кінця.

Уважніший погляд на ситуацію в Україні і реакцію на неї еліт каже, що вихідна умова – «ефективні інститути, які є ключем економічного зростання»⁴³ – в Україні відсутня. Ці інститути – це перш за все дієздатна держава і раціональна, у веберівському сенсі, бюрократія. Аналізуючи політичні зміни в Україні протягом першої декади незалежності канадський політолог Б. Гарасимів відзначав, що за цей час Україна перетворилася з квазі-держави на квазі-модерну державу⁴⁴. Хижацькі дії еліт, особливо за президентства В. Януковича, не посирили, а послабили державу. З шести ознак бюрократичної (раціональної) державної

⁴¹ V. Polterovich, *Institutional Trap. The New Palgrave Dictionary of Economics*, http://mpr.a.ub.uni-muenchen.de/20595/1/MPRA_paper_20595.pdf, inf. z 23.07.2015.

⁴² R. Doner, B. Ritchie, D. Slater, *Systemic Vulnerability and the Origins of Developmental States: Northeast and Southeast Asia in Comparative Perspective*, <<International Organization>> 2005, № 2, p. 327–361.

⁴³ *Ibidem*, p. 327.

⁴⁴ B. Harasymiw, *Post-Communist Ukraine*, Edmonton and Toronto: Canadian Institute for Ukrainian Studies Press, Edmonton and Toronto 2002, p. 80–111.

організації⁴⁵ в Україні наявні лише три – діловодство і документообіг, повна зайнятість держслужбовців і ієрархічна організація державної служби. Проте три інші, які становлять основу – наявність формальних правил, що визначають обов'язки посадовців, меритократія і компенсація у вигляді заробітної плати – існують номінально. Величезна кількість службових інструкцій, що часто суперечать одні одним, робить їх виконання неможливим. Меритократичний принцип підбору на посади витіснений квотними і клієнтелістськими розрахунками, а низькі зарплати компенсуються «корупційним податком». «Захоплення» держави кланами, а в часи В. Януковича повне поглинання держави «сім'єю», вже після зміни влади призвело до втрати нею монополії на використання примусу й контролю над територією і населенням.

Найпершим викликом для еліт і суспільства у цих умовах є відновлення адміністративного потенціалу держави, але без посилення повноважень президента. У цій роботі показано, що посилення повноважень президента вело не до посилення адміністративного потенціалу держави, а до формування системи одноосібної влади і «захоплення» держави. Як відзначив американський соціолог Пітер Еванс, «Хижацькі держави не можуть запобігти тому, аби правителі не переслідували свої приватні цілі... Хижацькі держави, характеризуються браком бюрократії, як це визначив Вебер»⁴⁶.

Від уразливості до ураження

Тут поглянемо, якою була реакція українських еліт на виклики «системної уразливості». Автори теорії стверджують, що наявність зовнішньої загрози і відсутність ресурсів штовхає еліти до створення «широкої коаліції». Широка коаліція не означає лише коаліцію в парламенті. Широка коаліція – це створення суспільної бази для впровадження реформ. На практиці це означає відкриття доступу до економічної і політичної діяльності. В Україні, однак, це досі залишається привілеєм обмеженого кола осіб. Вибори з відкритими списками, системна люстрація, скасування привілеїв, відмова від неформальних змов, відкриті конкурсні процедури торгів і призначень мали би стати першими кроками нового керівництва на шляху подолання розриву між владою і суспільством. В Україні, проте, відбувається щось протилежне. Еліти й далі покладаються на «вузьку коаліцію», а розрив між владою і суспільством зростає⁴⁷.

⁴⁵ M. Lange, *States and Economic Development, Handbook of Politics. State and Society in Global Perspective*, Springer Publishing, New York 2010, p. 269–272.

⁴⁶ P. Evans, *Embedded Autonomy: States and Industrial Transformation*, Princeton University Press, Princeton 1995, 2010, p. 270.

⁴⁷ Березневе опитування Центру Разумкова виявило, що майже 67% населення вважає, що події розвиваються у неправильному напрямку, тоді як 15,9% не змогли відповісти, а 17,5% вважали навпаки. Див. *Соціологічне опитування: Якщо говорити в цілому, як Ви вважаєте, події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі?*, http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=1019, inf. z 18.08.2016.

Друга умова – зовнішня загроза – перевищила своє значення. Жодна з трьох країн Південно-Східної Азії, Прибалтійські країни чи Грузія не перебували в стані війни на момент початку реформ. Південна Корея мала війну далеко позаду, Грузію війна спіткала через п'ять років після початку реформ, а Тайвань, Сінгапур, як і країни Прибалтики відчували загрозу з боку ворожих сусідів, але уникли військових дій. Хижацька поведінка «Сім'ї» ще до зміни влади та непрофесійні дії нового керівництва в умовах війни з Росією у 2014 р. призвели до втрати 20% економіки, майже трьохкратного здешевлення гривні й загрози дефолту. За прогнозами уряду на другу половину 2015 р. економіка скоротиться ще на 9%, а інфляція досягне 48% у порівнянні з 2014 р.⁴⁸

Третя умова – відсутність ресурсів – стоїть дуже гостро, але керівництво країни втрати бюджету компенсує не обмеженням корупції, не полегшенням ведення бізнесу, не залученням інвестицій, а різким підвищенням тарифів на енергію, спробами реструктуризації боргів і залученням нових кредитів.

Таким чином, за відсутності ефективних інститутів, у першу чергу держави і державної бюрократії, відповіддю керівництва України на виклики «системної уразливості» стали не інноваційні реформи, а опора на «вузьку коаліцію» і пристосування до вимог зовнішніх гравців. Нове керівництво країни фактично переклало на Захід питання стримування Росії, проведення реформ, економічної і фінансової стабілізації, що виявилось у поступках Заходу (і Росії) у виконанні Мінських угод. Захід, звісно, вимагає реформ, надає фінансову допомогу, але й далі Україну розглядає лише як фактор у відносинах з Росією. Вплив зовнішніх гравців, як і негативний вплив неефективних інститутів – це змінні, які відрізняють ситуацію в Україні від згаданих вище країн. До них повернемося трохи далі, а зараз поглянемо, які процеси відбуваються в Україні і які вони можуть мати наслідки для держави.

Інволюція, революція чи еволюція?

Песимісти кажуть, що недомодернізована, неефективна й корумпована українська держава доживає свої останні дні. Економічний занепад, посилений російською агресією, штовхає Україну в прірву. Оптимісти, навпаки, відзначають небачений ріст патріотизму, самоорганізації і колективної взаємодії. Обидва пояснення неповні, тому що враховують лише частину дійсності. Що ж відбувається насправді? У вирі постреволюційних змін важливо розрізнити принаймні три процеси, що розгортаються одночасно. З одного боку, ми є свідками інволюції – занепаду, всихання і розпаду тих інститутів і структур, які країна успадкувала від СРСР. Неефективна і корумпована держава не змогла стримати агресію, зберегти територію і відвернути економічне падіння. Якщо російська агресія прискорила занепад пострадянської квазі-держави, то вона спричинила абсолютно проти-

⁴⁸ Див. Н. Яресько, *Украинская экономика упадет на 9 % к концу года*, <http://www.macro.ua/macronews-1345>, inf. z 23.07.2015.

лежні процеси в суспільстві. У лютому 2014 р. в Україні відбулася революція. Попри те, що революції не хотів ні Захід, ні Росія, ні колишня опозиція в Україні, вона почалася тому, що в суспільстві сформувалася критична маса тих, хто хотів змін. Політичний етап революції призвів до зміни влади. На черзі перетворення політичних здобутків у соціальні наслідки. Саме тут ми бачимо опір еліт, які намагаються зупинити революцію, саботуючи ухвалення суспільно-важливих законів і підтримуючи популістські. У такому разі процес знову може вийти з-під контролю, тобто революція закінчиться не відновленням стабільності, а новим соціальним вибухом, що може мати катастрофічні наслідки для держави. Це те, чого так хоче Путін і він неодмінно буде розхитувати ситуацію.

Урешті, третій процес, що має місце в Україні, свідчить про зміни у формах політичної участі, зміни в цінностях та появу нових форм соціальної взаємодії. Зниження електоральної участі супроводжується зростанням протестної⁴⁹. Так, у подіях Помаранчевої революції з різних боків та в різних формах брали участь близько 18% громадян, а в подіях Революції гідності близько 20%⁵⁰. З одного боку, ці цифри є доброю ілюстрацією того, що в Україні цінності самовираження/секулярності поступово беруть гору над традиційними/матеріальними цінностями⁵¹. Пропоненти обох Майданів є носіями цих постматеріальних цінностей, де довіра, співпраця, соціальний активізм є досить вираженими. Добровольчий і волонтерський рух виявив свою ефективність саме завдяки співпраці людей у горизонтальних мережах.

Революція і війна з Росією прискорили формування нації. Анексія Криму і втрата контролю над частиною території Донбасу призвели до того, що кількість росіян і російськомовних українців на підконтрольній Україні території зменшилася, а кількість україномовних українців зросла. Україна зосереджується і має шанс перетворитися на повноцінну національну державу.

Перелічені факти мали би свідчити про стійкість громадянського суспільства. Проте «фактор Майдану», або вирішення гострих суспільних проблем шляхом масової мобілізації, становить загрозу для утвердження демократії в Україні. Здатність до мобілізації ні у 2004 р., ані у 2014 р. не перетворила Майдан на широкий суспільний рух, який зміг би взяти на себе відповідальність за долю країни. Майдан двічі перемагав у протистоянні з Януковичем, але він програє політикам. Активісти, які пройшли до парламенту, виявилися розпорошені між п'ятьма фракціями. Їхнє прагнення до горизонтальної взаємодії блокується досвідченими функціонерами, які вимагають дотримання фракційної дисципліни.

⁴⁹ Якщо ця тенденція збережеться, тобто вибори будуть мати ритуальне значення, слід чекати того, що Майдан може стати інструментом легітимації переможців у боротьбі за владу.

⁵⁰ В Майдані приймав участь кожен п'ятий українець – опитування, http://dt.ua/UKRAINE/v-maydani-priymav-uchast-kozhen-p-yatij-ukrayinec-opituvannya-156946_.html, inf. z 23.07.2015.

⁵¹ Я. Грицак, *Цінності українців: pro et contra реформ в Україні*, <http://zbruc.eu/node/37721>, inf. z 23.07.2015.

Ця сила протестної мобілізації, але слабкість у здатності генерувати широкі суспільні зміни свідчить про «хвороби росту» громадянського суспільства в Україні. З одного боку, позитивна суспільна динаміка дає підстави сподіватися, що таке «спонтанне» громадянське суспільство перетвориться на організоване. Проте, з іншого – не задоволений запит на зміни може призвести до нової мобілізації, на ймовірність якої вказує високий показник протестних акцій, що мали місце вже після перемоги Майдану. Так, у серпні-жовтні 2014 р. кількість протестів та рівень насильства у 2-3 рази перевищував ці показники до початку Майдану⁵².

Наведені спостереження вказують на те, що зміни в системі не обов'язково ведуть до зміни системи. Причин тут кілька. Як щойно було сказано, одні зміни можуть мати еволюційну спрямованість, тоді як інші – інволюційну. Так, одні суспільства модернізуються, інші застигають (як український політикум), а ще інші – занепадають. У цій роботі це пояснено тим, що за несприятливих структурних обмежень (слабкого адміністративного потенціалу держави, високої непевності, відсутності довіри між гравцями та слабкого нормативного примусу конституції), фрагментовані українські еліти керуються звичним для них кодом взаємодії. В основі цього коду лежить корупція, клієнтелізм і непотизм, що забезпечують виживання еліт. **Раціональною поведінкою у цих умовах є підтримка цих інститутів, а не їх руйнування.** Збереження і відтворення системи або те, що Т. Парсонс і його послідовники називали «функціональним імперативом» означає, що згенеровані з середини (революція) чи привнесені «ззовні» (війна) зміни не завжди переходять у якісний злам. У випадку України неформальні інститути виявляються сильнішими і більш життєздатними, ніж формальні. У цьому сенсі прийняття антикорупційного законодавства, створення нових структур по боротьбі з корупцією має малу ефективність тому, що більшість авторів і виконавців нововведень самі не зацікавлені в їхній радикальній зміні.

Перспективи та загрози для України

Теоретично злам у системі (або ж її перезавантаження) можливий, за умови зміни мотивів гравців та тіснішої «прив'язки» України до західних інститутів і структур. Імовірність виконання цих умов залишається низькою, а небезпека того, що реформи знову не будуть реалізовані – високою. Так, індекс моніторингу реформ, сформований Vox Ukraine, показує гальмування впродовж чотирьох останніх періодів⁵³. Тут ми повертаємося до впливу гальмівних чинників. У слаб-

⁵² Див. *Протести через рік після Майдану: менше соціальних питань, більше насильства*, <http://cslr.org.ua/protesti-cherez-rik-pislya-maydanu-menshe-sotsialnih-pitan-bilshe-nasilstva/>, inf. z 23.07.2015.

⁵³ *Індекс моніторингу реформ (ІМоРе)*, <http://voxukraine.org/2015/10/19/index-of-reform-monitoring-%D1%96more-release-20-en/>, inf. z 18.08.2016.

кій державі питання політичного виживання еліти сподіваються вирішити шляхом адаптації до вимог зовнішніх гравців та збереження «обмеженого доступу».

Інерційність неформальних інститутів, зокрема звичка покладатися на «вузьку коаліцію», а не будувати широку соціальну базу режиму, становлять найбільшу загрозу для виживання не тільки нової команди, а й перспектив виходу України на шлях сталого розвитку.

Ці спостереження дозволяють сформулювати три підсумкові тези. Перша: видима користь, яку українці отримали від зміни влади, полягає в тому, що моноцентрична мережа, створена В. Януковичем, зруйнована, а її змінює конкурентна поліцентрична структура, яка не дозволить швидко монополізувати владу. Для успіху демократизації важливо закріпити цю конкурентну структуру в конституції, доповнивши її законами про державне фінансування політичних партій, відкрити систему виборів і місцеве самоврядування. Це, звісно, не подолає руйнівного впливу перелічених тут неформальних інститутів, але обмежить його обсяг.

Дві наступні тези менш оптимістичні. Особливість ситуації України в тому, що за відсутності вихідних умов – ефективної держави і бюрократії незакінчена революція, глибоке економічне падіння і зовнішня агресія ступінь шоку піднімають на порядок вище, ніж у перелічених країнах. За помилкових дій старої і нової влади «системна уразливість» перетворилася на «системне ураження».

З такою якістю еліт і інститутів Україна навряд чи самостійно зможе вибратися з інституційної пастки. Який тут вихід? Потрібно «прив'язати» Україну до здорових інституційних структур – ЄС і НАТО, в інтересах яких не допустити колапсу України. Для України це шанс, але паразитичні очікування еліт про те, що Захід візьме нас на «прицеп» лише тому, щоб ми не дісталися Путіну, можуть знову не виправдатися. Як показав Е. Вільсон, «стара Європа» не розуміє причин «української кризи»⁵⁴. Україна повинна докласти зусиль, щоб змінити орієнтацію єврократів з Росії на Україну і демонструвати поступ у проведенні реформ. У цих умовах найважливіше завдання для суспільства – тиснути на президента, уряд і парламент, щоб вони довели реформи до кінця.

Інституційна «прив'язка» України до Заходу заповнить інституційний вакуум, посилить дію нормативного примусу (конституції), що сприятиме зміні мотивів еліт. Виживання у такому разі буде забезпечуватися виконанням угод та дотриманням правил демократичної політичної гри. Дієвість верховенства права посилиться, що сприятиме виходу країни зі стану гібридності й переходу на шлях сталого розвитку. Якщо ж Захід продовжить дивитися на Україну як на інструмент у стримуванні Росії, конфлікт на сході країни буде заморожений, Україна буде утримана «на плаву», але залишиться у напівмодернізованому стані. Єдиним джерелом змін у такому разі знову залишиться суспільство.

⁵⁴ Див. Е. Вільсон, *Сім смертних гріхів або сім причин, чому Європа неправильно розуміє українську кризу*, Критика, № 5–6, 2015, с. 211–212. Більш детально про це див. Andrew Wilson, *Ukraine Crisis: What it Means for the West*, Yale University Press, 2014.

Анотація: Метою статті є аналіз політичному й держави через два роки після революційної зміни влади. У фокусі уваги три питання: чи змінився режим, чи відбулося оновлення еліт і чи здатна країна вислизнути з інституційної пастки, куди вона потрапила ще в середині 90-их років. Проведений аналіз свідчить, що інституційне ядро режиму майже не змінилося, тобто режим як був, так і залишається гібридним. Попри більше ніж у 2004 р. кількісне оновлення еліт, якісного оновлення знову не відбулося. Збереження неформального інституційного ядра режиму і відсутність глибокого оновлення еліт є двома вирішальними чинниками, що гальмують рух України на шляху до сталого розвитку. Виправити ситуацію могла б тісніша інституційна «прив'язка» України до західних структур і інститутів.

Ключові слова: Україна, політичний режим, гібридний режим, інституційна пастка, системна уразливість, неформальні інститути

Moving around or exiting the trap?

Abstract: This paper examines the changes within the political regime and the state two years after the revolutionary changes of government. There are three questions in focus: whether the regime has changed, whether there has been a renewal of elites and what are the prospects of slipping out of the institutional trap, where Ukraine had fallen in the mid 90's. The analysis shows that the institutional core of the regime has hardly changed, meaning that the regime remains hybrid. Despite greater than in 2004 quantitative renewal of elites, qualitative change has not occurred again. Preserving informal institutional core of the regime and the lack of a genuine elite renewal are the two critical factors that impede the Ukraine's movement towards sustainable development. One strategy to help Ukraine to start moving forward would be a closer institutional "binding" of Ukraine to the Western institutions and structures.

Key words: Ukraine, political regime, hybrid regime, institutional trap, systemic vulnerability, informal institutions

Джерела і література

Документи і правові акти

Про відновлення дії окремих положень Конституції України: Закон України від 21.02.2014 р., http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/742-18_inf, з 10.07.2015.

Монографії, статті, книги

Harasymiw B., *Post-Communist Ukraine, Edmonton and Toronto: Canadian Institute for Ukrainian Studies Press, Edmonton and Toronto 2002.*

Hale H., *Patronal Politics: Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge 2014.

Lange M, *States and Economic Development, Handbook of Politics. State and Society in Global Perspective*, Springer Publishing, New York 2010.

Evans P, *Embedded Autonomy: States and Industrial Transformation*, Princeton University Press, Princeton 1995, 2010.

Doner R., Ritchie B., Slater D., *Systemic Vulnerability and the Origins of Developmental States: Northeast and Southeast Asia in Comparative Perspective*, "International Organization", № 2, 2005.

Вільсон Е., *Сім смертних гріхів або сім причин, чому Європа неправильно розуміє українську кризу*, "Критика", № 5–6, 2015.

Мацієвський Ю., *У пастці гібридності: зигзаги трансформації політичного режиму в Україні*, Книги – XXI, Чернівці 2015.

Інтернет джерела:

„Insider”, <http://www.theinsider.ua/>

„World Bank Group, Doing Business”, <http://www.doingbusiness.org/>

„24 канал”, <http://24tv.ua/>

„Macro.ua”, <http://www.macro.ua/>

„Munich Personal RePEc Archive”, <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/>

„Ośrodek Studiów Wschodnich”, <http://www.osw.waw.pl/>

„Pew Research Center”, <http://www.pewglobal.org/>

„Policyexchange.org”, <http://www.policyexchange.org/>

„The Heritage Foundation”, www.heritage.org/

„Transparency International Україна”, <http://ti-ukraine.org/>

„Vox Ukraine”, <http://voxukraine.org/>

„World Justice Project”, <http://data.worldjusticeproject.org/>

„You Tube”, <https://www.youtube.com/>

„Висновки”, <http://vysnovky.com/>

„Газета „Дзеркало тижня”, <http://dt.ua/>

„Збруч”, <http://zbruc.eu/>

„Опора”, <http://opora.ua.org/>

Інформаційний портал Харківської правозахисної групи, <http://www.khpg.org/>

„Слово і діло”, <http://www.slovoidilo.ua/>

„Українська правда”, <http://www.pravda.com.ua/>

„Центр Разумкова”, <http://www.razumkov.org.ua/>

„Центр соціальних і трудових досліджень”, <http://cslr.org.ua/>